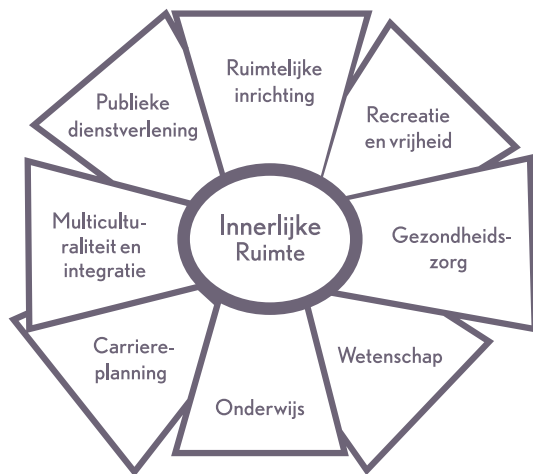

Gaston Remmers

directeur van Bureau Buitenkans dat zich inzet voor gebiedsontwikkeling met identiteit (Nederland)

Innerlijke ruimte als latent cultureel vermogen voor een nieuwe ruimtelijke ordening

Ken je dat ook? Dat je iemand ontmoet en dat het na een paar tellen duidelijk is dat je beiden vanuit een zelfde perspectief denkt of handelt? Dat dan alles wat vervolgens wordt gezegd om dit te benoemen, afbreuk doet aan die woordeloze verstandhouding? Zo'n ervaring had ik dit voorjaar met Dirk Sturtewagen. Hij sprak over *stilte, rust en ruimte*, terwijl ik over *innerlijke ruimte* sprak. En we bedoelden hetzelfde.

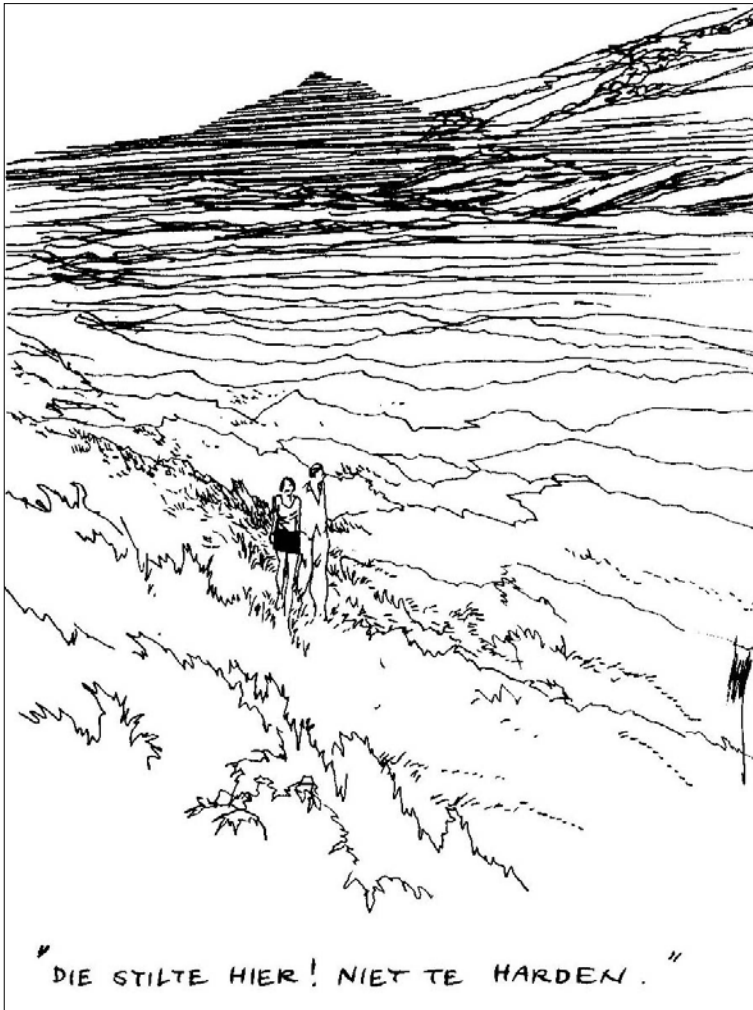
innerlijke ruimte kan een verbindende taal zijn om diverse maatschappelijke opgaven aan elkaar te rijgen

Na een lange voorbereidingsperiode verscheen in april 2007 *IR[∞]BR: de Innerlijke ruimte van de Nederlandse delta. Handboek voor een nieuwe ruimtelijke inrichting*. De publicatie kwam tot stand in opdracht van InnovatieNetwerk dat gelieerd is aan het Nederlandse Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselvoorziening. Dit boek met essays en reflecties is gratis aan te vragen via uitgever InnovatieNetwerk: www.innovatienetwerk.agro.nl of via www.bureau-buitenkans.nl.

De kern van het verhaal is in wezen eenvoudig: er bestaat een directe, onmiddellijke wisselwerking tussen de ruimte die je als mens in jezelf kunt ervaren, en de wijze waarop je de ruimte buiten jezelf ervaart, beleeft, inricht, vormgeeft. Dit heb ik proefondervindelijk kunnen vaststellen en samen met mij vele anderen, als ik de reacties op het boek mag geloven. Die persoonlijke ontdekking is voor mij geleidelijk aan een leidraad geworden in mijn rol als begeleider van complexe processen zoals ruimtelijke planvorming en sociaal-economische streekontwikkeling. Hierbij handel ik nooit alleen. Een belangrijke vraag in mijn professionele activiteit is dan ook: kan ik een taal vinden die anderen herkennen, zodat de ruimtelijke inrichting van de leefomgeving op een radicaal andere wijze kan plaatsvinden?

Kunnen we het nog?

We lijken in de drukbevolkte gebieden van Europa – en in Nederland en Vlaanderen in het bijzonder – steeds meer moeite te hebben om binnen onze beperkte fysieke ruimte op al onze noden en wensen een antwoord te vinden. Om aan onze drang naar (nóg) meer ruimte tegemoet te komen, hebben we in het verleden ons *territorium* drastisch uitgebreid, bijvoorbeeld door polders aan te leggen. Maar deze schaalvergroting is niet onbeperkt. De jongste jaren gaan we ook efficiënter met de buitenruimte om: een zelfde stukje grond combineert verschillende bestemmingen op en naast elkaar, laag over laag. Maar zelfs aan dit vernuftig *meervoudig ruimtegebruik* komt een grens.

Peter van Straaten, Zeurkalender, 21 augustus 2007

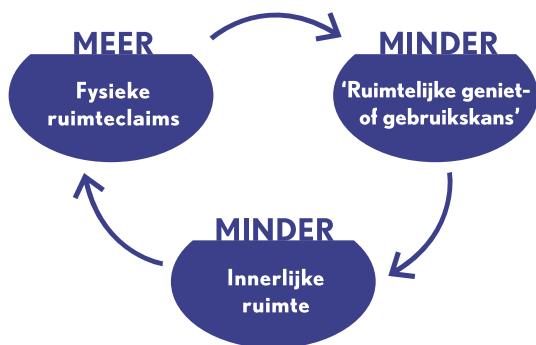
Nederlands' Rijkslandschapsarchitect Dirk Sijmons wierp in een *Volkscrant Special* over ruimtelijke planning en klimaat (februari 2007) een prangende vraag op: 'Technisch zijn we tot veel in staat in Nederland. Maar naast de technische opgave ligt er ook een sociale opgave. Met andere woorden: kunnen we het nog wel? Hebben we nog het juiste culturele vermogen om tot besluiten te komen, om de juiste technische oplossingen te ontwikkelen?'

Persoonlijk denk ik dat we het nog wel kunnen. Sterker nog, de zaadjes om de buitenruimte verder creatief in te richten zijn overal aanwezig. Het gaat om een latent cultureel vermogen. Om dit te laten ontkiemen vragen onze drukbevolkte, verstedelijkte contreien echter wel om een fundamenteel andere en aanvullende ziens- en handelswijze. Dit vergt een fundamenteel andere benadering van het gebruik en de inrichting van de nog beschikbare ruimte. Als we het ruimteprobleem dat we met ons allen ervaren willen aanpakken, dienen we ook met onze *innerlijke ruimte* een deel van de oplossing te worden.

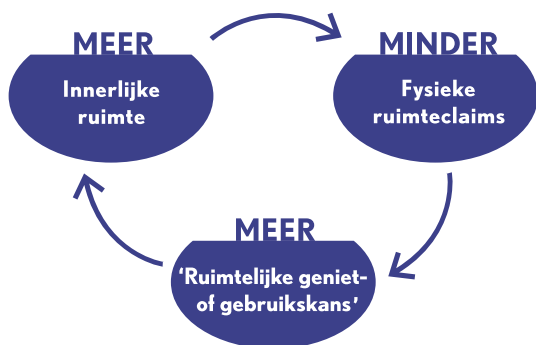
Grens

Het aspect grens is belangrijk omdat nabij een grens per definitie de diversiteit en dus het hybridiserend vermogen het grootst is. Daarnaast realiseer je door het overschrijden van een grens ook per definitie een verruiming en daardoor ook een groter oplossend vermogen – je kan meer zout oplossen in een kom soep dan in een pollepel. Dit betekent dat een project rond cultuur en waarden best expliciet grenzen opzoekt. Dit kunnen landsgrenzen zijn, maar ook de grenzen, randen ten opzichte van het centrum binnen een land.

[uit een e-mailbericht van een stiltevrind aan Centrum Waerbeke, augustus 2007]

schema 1: de uitwerpende spiraal

schema 2: de herbronnende spiraal

Spiralen van ruimtelijke creatie

De innerlijke ruimte en de buitenruimte beïnvloeden elkaar voortdurend. Ze lopen naadloos in elkaar over, zijn wel onderscheidbaar, maar niet scheidbaar. De Amerikaanse denker en theoreticus Ken Wilber spreekt in dit verband van het verschil tussen *differentiatie* en *dissociatie*. Het eerste begrip helpt dingen te benoemen en te zien, terwijl het tweede ze juist verdonkermaant. De innerlijke en de fysieke ruimte grijpen de hele tijd op elkaar in en bieden verschillende aangrijpingspunten voor *spiraalen van ruimtelijke creatie*.

Mensen projecteren voortdurend hun subjectieve binnenwereld op de leefwereld buiten hen. Vind je bijvoorbeeld iemand vervelend, dan betekent dit in feite dat je het vervelende gedrag in jezelf herkent. Vind je iemand inspirerend, dan resoneert die persoon met je eigen bron van inspiratie. Het is een normaal verschijnsel. En veelal zijn we ons daarvan maar zelden bewust.

Ook onze ruimteclaims bestaan uit projecties. We hebben de neiging om onze innerlijke nood – *Meer rust! Meer groen!* – op de buitenwereld af te wentelen. Dat uit zich in de afbakening van natuurparken, de behoefte aan meer kubieke meter woonruimte per inwoner, meer autowegen of *ons aller* recht op dure ontspanningen en overzeese vakanties.

De druk op de buitenruimte, onze behoefte aan het genot of het gebruik ervan, weerspiegelt evenwel de omvang van onze innerlijke ruimte. De huidige eenzijdige, louter fysieke benadering van de ruimte verloopt via een uitwerpende spiraal van *out-sourcing* [schema 1]. Door de toenemende hoeveelheid ruimteaanpakken wordt het steeds moeilijker om van de buitenruimte te genieten. En dat vermindert dan weer onze innerlijke ruimte. Door deze collectieve vernauwing van de innerlijke ruimte treedt een systematisch weerkerende reflex op: we zoeken de oplossing buiten onszelf, in de ruimte rondom ons, met als gevolg een toename van de druk op de beschikbare fysieke ruimte. En zo valt er met ons allen weer minder te genieten... Deze situatie is op termijn natuurlijk onhoudbaar. Zo kan het niet verder.

We moeten dringend werk maken van onze *innerlijke ruimte*. Door daar mee plaats voor te maken en die te verruimen, wentelen we minder behoeftes af op de beschikbare buitenruimte. Als de druk op de beschikbare fysieke ruimte afneemt, kunnen we er met z'n allen ook meer van genieten. Deze houding creëert innerlijke ruimte en leidt tot een herbronnende spiraal van *re-sourcing* [schema 2]. Deze alternatieve benadering geeft een ant-

woord op een aantal heersende behoeftes en opvattingen, en biedt een uitweg uit tal van ongemakkelijke gedachten en vooroordelen. Met name dat Nederland *vol* is en mettertijd onleefbaar dreigt te worden.

Zelfreflectie is de kern van deze herbronnende benadering. Elke aanspraak op de buitenruimte dient kritisch te worden bevraagd. Is het wel zo dat de economische ontwikkeling zal stagneren als die autoweg er niet komt? In hoeverre hindert het geplande fietspad de natuurbeleving van wandelaars? Het gaat erom dat we ons ten gronde afvragen waarvoor we eigenlijk bang zijn. Achter deze vragen zitten weer andere vragen. We moeten elke claim als het ware voor het voetlicht brengen en ontrafelen tot we doordringen tot de oorsprong van de individuele en maatschappelijke angst en het onbehagen.

Deze dimensie van de ruimte is *spiritueel-communicatief*. Communicatief, omdat het gaat over hoe mensen zich begrijpend en mededeelzaam verhouden tot elkaar. Spiritueel, omdat het een uitdaging is om tot de kern van noden en verlangens te komen, vanuit een doorleefde innerlijke ervaring over het strikt persoonlijke heen te stappen en zo opnieuw ruimte voor iets anders te scheppen.

Reflectie op onze onbewuste projecties en het patroonmatige karakter ervan biedt ons hefboomen om vanuit die innerlijke ruimte de fysieke ruimte te benaderen en te ordenen. Wanneer we deze benaderingswijze ten uitvoer brengen, neemt het aantal aanspraken op de buitenruimte af. Er ontstaat een positievere houding ten opzichte van het gebruik en het beheer van de buitenruimte. Deze kan dan ook kwalitatief worden verbeterd zodat mensen makkelijker met elkaar in dialoog gaan. Een gezonde portie innerlijke ruimte bij zoveel mogelijk betrokkenen komt de inrichting van de ruimte, voor al wie er leeft of gebruik van maakt, alleen maar ten goede.

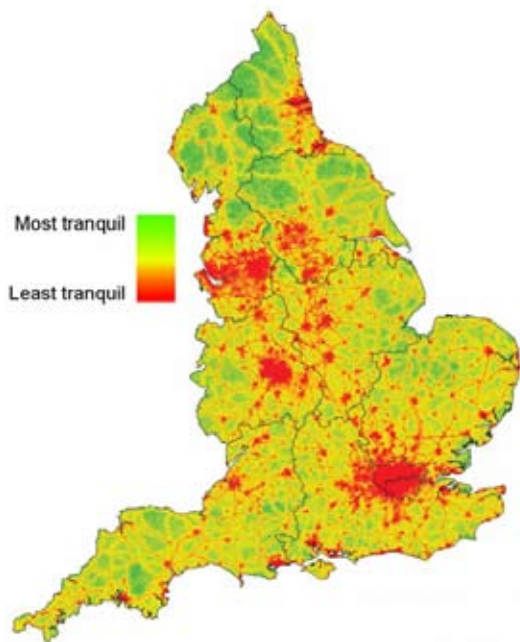
Hoe relatief, hoe absoluut is stilte?

Wanneer ik bij streekontwikkelingsprojecten spreek over de noodzaak om te werken aan de eigen innerlijke ruimte, alvorens op het terrein tot actie over te gaan, wordt dat soms als normatief en zelfs als arrogant ervaren. Van diverse hoeken krijg ik dan de tegenwerping: 'En dan moet ik van jou zeker een beetje in mezelf gaan zitten woelen!' Of: 'Je kunt je als overheid toch niet gaan bemoeien met het privéleven van burgers?' Inderdaad, dat laatste zomaar niet. Maar zolang we niet onderkennen dat er een verband bestaat tussen innerlijke en fysieke ruimte, doen we de werkelijkheid onrecht aan en ontglipt ons

Engeland brengt tranquillity in kaart

Campaign to Protect Rural England (CPRE) ontwikkelde een nauwkeurige en effectieve methode om één van de belangrijkste indicatoren van plattelandskwaliteit, namelijk *stilte en rust*, in kaart te brengen. Zij gebruikt hiervoor de notie *tranquillity mapping*. Iedereen – jong en oud, stedelingen en plattelandsbewoners – heeft behoefte om zo nu en dan er eens helemaal *uit* te zijn. Rustplaatsen bieden hiertoe de mogelijkheid in het dichtbevolkte en -bebouwde Engeland. CPRE bracht eind 2006 gedetailleerde kaarten uit, die de graad van stilte/rust aangeven voor het totale Engelse grondgebied. Stilte en rust helpen de plaatselijke economie en de bijbehorende streekontwikkeling vooruit. 49 % van de stedelingen in Engeland bezoekt eens per jaar het platteland. *Tranquillity* bevordert – al dan niet rechtstreeks – 186.200 jobs en 12.250 kleine en middelgrote lokale bedrijven, samen goed voor 690 miljoen euro. Stilte en rust zijn ook heilzaam voor de gezondheid en doen stress en depressies gevoelig afnemen. Recente onderzoeken in Groot-Brittannië onderstrepen de positieve invloed van natuur- en stiltebeleving op de ontwikkeling van kinderen. Meer informatie vind je op www.cpre.org.uk/tranquillity.

Er wordt nagegaan of het gehanteerde instrument om plattelandskwaliteit te meten ook in Vlaanderen en Nederland kan worden toegepast.

een belangrijk sturingselement. Het gaat er immers om de potentie te waarderen, die schuilt in het bewustzijn dat *binnen* en *buiten* samenhangen en de verantwoordelijkheid die dat inzicht met zich meebrengt. Als we die mogelijkheden zien, hebben we dan ook meer voeling met de weerstand en de moeite die dit proces kosten. Met als bonus: mededogen en begrip voor de realiteit én de complexiteit ervan.

We hebben allemaal een intuïtief besef van de momenten waarop we ons vrij voelen. En meestal weten we ook wel wat we moeten doen om die zijnstoestand te bereiken. Dat is wat ik – naar een notie van filosofe Karen Vintges – een *vrijheidspraktijk* noem. Voor sommigen is die vrijheidspraktijk sterk sociaal, ideologisch of religieus verankerd, voor anderen is het een wat lossere geheel, zonder bedachtzaamheid of structuur. Wat er ook van zij, we koesteren allemaal een vrijheidspraktijk, sommigen expliciet, anderen impliciet. Dat stelt ons namelijk in staat nieuwsgierig te worden naar de wereld, de dingen, elkaar, en omgeving te bevragen haar werkzaamheid. Dat heeft niet alleen effect op de ruimte om ons heen, maar ook op alle domeinen van het (samen)leven.

Stilte – of beter: het zoeken en beleven van stilte – kan daartoe een middel zijn, een vrijheidspraktijk. Stiltegebieden zijn dan ankerplaatsen of toevluchtsoorden voor wie dat wenst. Of nog: we hebben vandaag meer dan ooit nood aan bijzondere plekken die uitnodigen om stilte en rust te ervaren. Zodoende kunnen we makkelijker de vraag stellen: waar is het mij in dit leven nu echt om te doen? In analogie met de *Ecologische Hoofdstructuur* (EHS) zoals die vandaag in Nederland wordt gehanteerd, zie ik ook een *Hoofdstructuur van de Innerlijke Ruimte* (HIR) voor me: plekken van een bijzondere waarde of betekenis met bijvoorbeeld uitzonderlijke stiltekwaliteiten of een beklijvend cultuurhistorisch verhaal. Die kunnen we overal, zowel in de stad als op het platteland, aantreffen. Ze zijn natuurlijk en cultureel erfgoed van uiteenlopende aard. Een *slow lane* of *slow network*, zoals in een welbepaald planningsjargon wel eens wordt gebruikt, als pendant van de *fast lane* van autowegen en andere *jachtige* infrastructuur.

Een voorbeeld: nabij Amsterdam, in de schaduw van de bedrijvigheid van luchthaven Schiphol, wordt in de Haarlemmermeer een gebied van 240 ha herontwikkeld met als thema 'onthaasting en bezinning in een landschap van hoge kwaliteit'. Het initiatief – een idee van twee landbouwers en een galeriehoudster – wordt nu uitgewerkt in samenwerking met de omliggende dorpen en overheden. In de HIR hoeft je niet contemplatief te worden, het mag; je hoeft je er niet te

ontspannen, het mag. De HIR omvat een divers palet aan omgevingen, reële en imaginaire landschappen die een positieve uitwerking hebben op onze innerlijke huishouding. Je hebt er keuze te over: voor de ene mens werkt deze karaktervolle plek, voor de ander een totaal andere. Dit is de *relatieve* dimensie van stilte.

Daarnaast bestaat er ook zoiets als een *absolute* dimensie van stilte. Het gaat dan niet om de aanwezigheid van stilte om ons heen, maar in onszelf. Die is niet plaatsgebonden en kunnen we altijd en overal ervaren, zelfs in zeer tumultueuze omstandigheden, temidden van een jachtig leven, lawaai of een bruisend feest. In deze dimensie zit de innerlijke ruimte vervat, ondeelbaar en alomvattend. Wie er zich van bewust is, weet dat deze binnenruimte het leven draagt en schraagt. Die ruimte is daarom niet meteen stil of bewegingsloos, ze kan ook vol zijn van energie en tintelingen. Zoals op een warme zomermiddag, in de luwte van een berghelling of een duin, de lucht kan zinderen. Verwachtingsvol.

De innerlijke ruimte kan ons zeer helpen om de inrichting van de buitenruimte anders aan te pakken: betere planningsprocessen, meer doordachte en eerlijke aanspraken op het land, een kwaliteitsvolle balans tussen heden en verleden, mobiliteit en rust, groen en comfort. In dat licht dient ook de creatie van stille gebieden te worden begrepen. Heel belangrijk en ondersteunend, al leidt de relatieve stilte niet voor iedereen tot een innerlijke stilte-ervaring. Sommigen hebben daartoe juist actie en engagement nodig. Als vrijheidspraktijk. Laten we dus werken aan een *Hoofdstructuur van de Innerlijke Ruimte*, maar het daar niet bij laten.

Hoe nu verder?

De bemiddeling tussen IR en BR vindt naar mijn oordeel op drie manieren plaats: beleving, transformatie en transitie.

Beleving is de meest gebruikelijke, directe manier om de relatie tussen binnen- en buitenruimte te vatten. Niet voor niets gaat bij ruimtelijke planning steeds meer aandacht naar de beleving en de noden van de bewoner en de gebruiker. Vanuit het perspectief van $IR \infty BR$ kunnen dan ook nieuwe vormen van (interactieve) beleidsvorming en planontwikkeling ontstaan.

Transformatie komt tot stand door wederzijdse beïnvloeding. Dat de fysieke omgeving ons humeur beïnvloedt, weten we allemaal, maar minder bekend is dat ons humeur – als ik de variabele staat van onze innerlijke ruimte zo mag samenvatten – ook de buitenruimte mee vorm-

Vogelgezag

Koolmezen die in grote steden leven, zingen hun lied in een hogere toon dan hun soortgenoten in een rustiger omgeving. Oorzaak: het verkeerslawaai waar zij bovenuit moeten komen. Bij roodborstjes is zelfs al vastgesteld dat ze er in verstedelijkte gebieden niet voor terugschrikken om 's nachts te gaan zingen, want dan is de kans het grootst dat ze worden gehoord. Een gedragsverandering die overigens ook deels voortvloeit uit het fenomeen lichtvervuiling. De vogel met het meest onvoorspelbare gedrag blijft in elk geval de spreeuw. Met zijn talent om geluiden na te bootsen, neemt die tegenwoordig ook al gsm-beltonen over.

[uit: Manu Adriaens, *Lof der stilte, een koestergids*, Davidsfonds, Leuven, 2007]

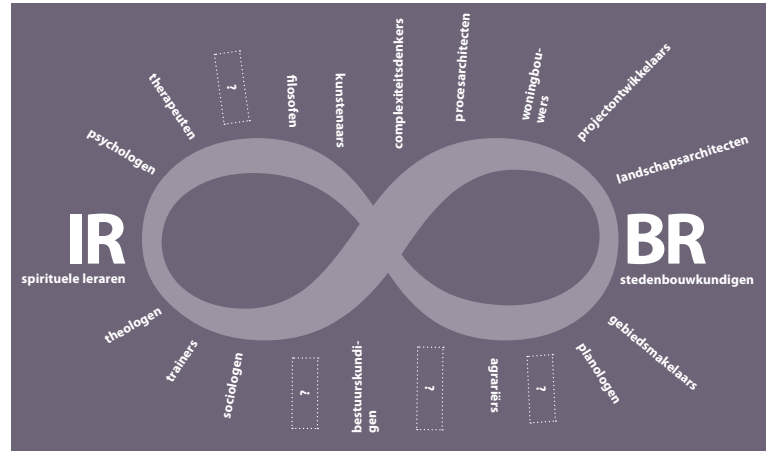
Le goût du terroir

Er is een verband mogelijk tussen de *terroir*-gedachte en stiltegebieden. Hierrond kan op termijn energie verzameld worden richting landbouw en platteland. De notie *terroir* is verankerd in het Europese beleid rond de bescherming en de promotie van streekproducten. Het is opvallend dat het Zuiden – Italië, Spanje, Frankrijk... – hierin verschillende landbouwproducten hebben erkend. De noordelijke landen lopen hierbij duidelijk achterop. Het gaat hier meestal om typische kaas-, wijn- en vleesproducten. Men spreekt van *le goût du terroir*. In België zijn er anno 2007 een drietal producten erkend. De relatie met een streek heeft meestal te maken met de bodem, zoals bij wijn, en de lucht, zoals bij fermentaties en micro-organismen. De drijfveer om hierrond iets te doen is voornamelijk commercieel.

In Vlaanderen en Nederland leeft die *terroir*-gedachte (nog) niet ten volle. Bij ons moet de *terroir* in feite nog worden uitgevonden. Het gaat er niet om nieuwe streekproducten uit te vinden, maar om reeds bestaande producten onder één noemer – een sterk merk – samen te brengen. En *terroir* is dan een gevolg, de uitdrukking van een respectvolle omgang van een gemeenschap met haar *waardevolle* omgeving. Hierbij wordt uitgegaan van streekgebonden kwaliteiten of producten en nog levende (landbouw)tradities. Vanuit economisch oogpunt werkt *terroir* als *verzamel-punt*.

Doordat er vandaag stiltegebieden zijn, is er een duidelijk verband tussen landschap en kwaliteit, tussen bodem en omgeving. Kwaliteit wordt dan de mate waarin iets authentieks door mensen wordt omarmd. Als je een *link* wil leggen tussen stilte en landbouw is de *terroir*-gedachte een interessante insteek. Hierrond valt op termijn veel energie te mobiliseren en te verenigen. De eerste stap is enthousiaste mensen te vinden die een stiltegebied als *terroir* kunnen verankeren in 'de actieve kant van de oneindigheid' (Carlos Castaneda). Artistieke expressie kan hiertoe worden aangewend, maar ook kwaliteitsvolle ervaringen in stiltehotels, hoevertoerisme of wandelingen langs trage wegen. Dit zijn concrete uitingsvormen waarin het specifieke van een *streek met karakter* meer en meer kan worden herkend en erkend.

[uit een gesprek met Geert Sturtewagen, landbouw-ingenieur en co-auteur van *Het nieuwe ondernemen, waardecreatie door samenwerking en dialoog*, 2005]

geeft. Op moleculair niveau is de invloed van intenties al afdoende bekend en bestudeerd, op een hoger, meer complex niveau is het nog wat gissen. Tegelijk vormt de kracht van wederkerigheid en intentie binnen diverse grote spirituele tradities een belangrijk uitgangspunt.

Transitie staat voor *overdracht* en *omslag*. Vele omwentelingen hebben tijd nodig, zijn het gevolg van een langzame evolutie. Het radicale perspectief dat ik hier voorop stel, dient met voldoende bescheidenheid te worden ontwikkeld. Ontvankelijkheid voor de sturende werking van de innerlijke ruimte is immers niet af te dwingen. Dat zou bovendien van weinig respect en werkelijkheidszin getuigen. Tegelijk is het onderwerp zo subtiel en kwetsbaar, dat het makkelijk terzijde kan worden geschoven. De wederzijdse afstemming van binnen- en buitenruimte vereist een weidse blik en vastberadenheid. Recente inzichten in transitie management – zoals bijvoorbeeld de *U-Theory* [p. 87] of een evolutionair waardenmodel zoals *Spiral Dynamics* – kunnen hierbij eventueel van dienst zijn.

De publicatie van $IR \infty BR$ gaf alvast aanleiding tot de vorming van een community of practice. Deze groeiende praktijkgemeenschap rond duurzaam ruimtegebruik werkt de basisgedachte van het boek verder uit en bouwt tegelijk mee aan conceptuele verdieping en de terugkoppeling met de praktijk. Ze bestaat uit een groeiende groep van (landschaps)architecten, stedenbouwers, planologen, projectontwikkelaars, archeologen, natuurbeschermers... én professionals van de innerlijke ruimte, zoals trainers, psychologen, leerkrachten, filosofen... Sluit u zich ook aan?

